

С. Я. ЄРМОЛЕНКО
СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРНА МОВА І ДІАЛЕКТИ

Сучасна наука про мову глибоко вивчає форми існування мови — найважливішого засобу спілкування людей. До суспільно зумовлених форм національної мови належать літературне й діалектне мовлення, які перебувають у складних діалектичних відношеннях і взаємозв'язках. На діалектне мовлення активно впливають літературні норми. Багато особливостей вимови, лексичних і граматичних ознак діалектів витісняються загальнонародними літературними формами. Але процеси мовного розвитку надзвичайно складні. Вони обов'язково пов'язані з явищами, тенденціями інтеграції та диференціації і відбивають взаємний вплив літературної мови на діалект і діалекту — на літературну мову.

Літературна мова і діалект характеризуються специфічними ознаками, частково взаємопротиставними¹. Діалект протиставляється літературній мові як територіально обмежена форма існування мови, що має тільки усну сферу комунікації (літературна мова охоплює писемну й усну сфери); діалектові, на відміну від літературної мови, властивий тільки один функціональний стиль — розмовне мовлення.

Неоднаковий і соціальний ґрунт літературної мови й діалекту. В наш час діалекти залишаються основним засобом спілкування для більшості населення. Проте з розвитком освіти, піднесенням культури розширюється соціальна основа літературної мови, а це, в свою чергу, спричиняє виникнення територіальних, просторових різновидів літературної мови.

Літературна мова існує в певному часовому (історичному) і просторовому вимірі. Норми літературної мови історично змінні. Певним періодам розвитку літературної мови властивий неоднаковий вияв територіального субстрату — тієї діалектної основи, на яку нашаровуються літературні норми.

Діалект теж має норму, проте остання територіально обмежена, охоплює порівняно невелику кількість мовців, вона не усвідомлена, а стихійна. Це норма мовлення в тому середовищі, де людина виростає і де закладаються основи її мовної свідомості.

Норми літературної мови тісно пов'язані з варіативністю на лексичному, граматичному, фонологічному рівнях.

Очевидно, варіативність не є ознакою тільки літературної норми. Властива вона й діалектному мовленню, проте природа цієї варіативності в діалекті зовсім інша². В літературній мові існують варіанти, з яких мовець свідомо добирає найнеобхідніші одиниці мови, позначені значеннево-стилістичними відтінками. Варіантність у діалекті (відмінність у звуковому оформленні слова, морфологічній будові тощо) часто пов'язана не з розрізненням значень слів, а із стихійним поєднанням в одній говірці елементів різних говірок, наддіалектних або літературнонормативних одиниць.

Варіантні ряди в діалекті характеризуються й особливим вживанням на відміну від літературних варіантів.

Специфіка літературної мови — опрацьованої, відшліфованої, витвореної форми народної мови — полягає в багатшому, різноманітнішому використанні мовних засобів, пристосованому до розгалужених функцій літературної мови, а також у свідомому ставленні до мовної норми.

Той факт, що літературна норма регламентується суспільством, зазнає впливу цього суспільства, викликає інколи неправильні твердження про абсолютну штучність літературної мови, про те, що її норми є абстракціями, які не мають жодного відповідника в живому народному мовленні. Справді, літературно опрацьована мова відрізняється від живої діалектної стихії.

На її розвиток, зокрема, впливає зміна принципів добору мовних явищ із загальнонародної мови, а також взаємодія її з усним літературним мовленням. В усне

¹ Див.: зб. «Общее языкознание», розділ «Литературный язык и диалект», М., 1970.

² Див.: «Фонетика современного русского литературного языка. Народные говоры», М., 1968, стор. 137.

літературне мовлення активно проникають розмовні форми спілкування, які до літературної писемної форми (за винятком художнього стилю) майже не потрапляють. «Літературна мова в деяких випадках виявляється архаїчніша, ніж діалект»³. З цього погляду ознакою всіх розвинених літературних мов із давньою традицією є деяка штучність, застиглість їх лексичних, граматичних норм⁴. Ці норми оберігаються освітою, підтримуються загальним рівнем культури, писемно-літературною традицією. Але й вони зазнають історичних змін, і сама літературна мова також розвивається за об'єктивними законами, які не завжди збігаються із суспільно усвідомленими, визначеними межами мовних змін у той чи інший період її історії.

Поняття «сучасна літературна мова» — багатопланове. Хронологічні межі сучасної літературної мови можна визначити по-різному, залежно від історичної перспективи і конкретної ситуації, в якій уживається назване поняття. Так, наприклад, з погляду джерел формування, історичного розвитку сучасна літературна мова веде свій початок від нової української літературної мови, зачинателем якої був І. П. Котляревський. Проте з часів літературно-мовної практики І. П. Котляревського, в якій виявилися структурні елементи сучасної української літературної мови, у ній відбулося багато змін, пов'язаних із змінами суспільно-політичного, культурного життя українського народу. Здобутки мовної практики І. П. Котляревського використовуються в укладанні, наприклад, тлумачного словника української мови, в поясненні значень, особливостей уживання тих чи інших слів, фразеологізмів, синтаксичних конструкцій. Проте сучасні українці давно вже не розмовляють тією мовою, якою написано «Енеїду» чи «Наталку Полтавку». Ми звертаємося до творів Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, І. Франка, щоб пояснити вживання того чи іншого слова, значення його в українській літературній мові. Але мова класичної літератури XIX — початку XX ст. помітно відрізняється від сучасного літературного мовлення в цілому і, зокрема, від одного із розвинених сучасних функціональних стилів — художнього. І хоч практика найкращих майстрів художнього слова є одним із основних критеріїв мовної норми⁵, проте це не означає, що всі слова, словоформи, конструкції, звичні й природні в літературі XIX ст., відповідають сучасним лексичним, граматичним, стилістичним нормам.

Мовна норма характеризується рухливістю, вона весь час перебуває в стані динамічної рівноваги. Навіть за останні 20—30 років помітно змінилися стилістичні норми, виникли нові семантичні відтінки слів, усталилися, стандартизувалися певні типи синтаксичних конструкцій. Нові кількісні характеристики вживання мовних одиниць сигналізують і про певні якісні зміни в нормі літературної мови.

Варто порівняти, як змінилася, наприклад, мова сучасних газет, журналів приблизно за 50 років. Йдеться не тільки про зміну тематики, а й про зміну мовних засобів. Отже, мова постійно перебуває в русі.

Про сучасну літературну мову іноді кажуть, що вона не використовує всіх надбань попередніх періодів. Найчастіше мову звинувачують у тому, що вона занадто стандартизується, збіднюється, перетворюється на «канцелярит». Справді, прагнення до однозначного висловлення, швидкої передачі інформації нерідко спричиняється до використання автоматизованих усталених мовних засобів. Але ж це стосується здебільшого мови офіційно-ділової, яка в усі часи і в усіх народів відзначалася певною штучністю, неприродністю синтаксичних конструкцій, специфічним словниковим складом, іноді — мови публіцистичної та наукової з властивою цій останній умовністю синтаксичної, змістової організації тексту. На відміну від перелічених стилів художнє мовлення завжди активізувало варіантні форми, конструкції, в нього сміливо вводились нелітературні форми, які могли ставати згодом і літературною нормою.

³ Див.: зб. «Общее языкознание», М., 1970, стор. 523.

⁴ Пор. Л. А. Булаховський, Виникнення і розвиток літературних мов, «Наукові записки Інституту мовознавства», т. I, К., 1941; т. II-III, К., 1946.

⁵ Див.: М. М. Пилинський, Основні критерії норми літературної мови, «Мовознавство», 1969, № 3.

Дві протилежні тенденції переживають постійно майже всі розвинені літературні мови⁶.

Одна тенденція пов'язана з витворенням спільного для всіх мов інтернаціонального фонду, що поширюється, запозичується із мов, які мають загальновізнаний світовий престиж.

Друга тенденція викликає до життя власні, «домашні» засоби для вираження нових понять, і ці власні засоби нерідко протиставляються інтернаціональним. Крім того, в літературній мові постійно відбувається змагання між стабільними, традиційно усталеними формами вислову й новотворами, які важко пробивають собі дорогу до загальнонародної норми. Це змагання між новим і традиційним чеський дослідник В. Матезіус вдало назвав терміном «еластична стабільність»⁷ літературної мови.

Звідки ж приходять у літературну мову новотвори, які не дають застоятися, автоматизуватися висловам, синтаксичним конструкціям? Найактивніші два джерела розвитку літературної мови — усне літературно-розмовне мовлення і писемно-літературні книжні традиції, серед них також іншомовні.

Усне літературне мовлення обов'язково передбачає наявність відповідного діалектного субстрату, основи, а також активізацію розмовних елементів (словникових, граматичних, стилістичних).

Отже, сучасна літературна мова взаємодіє з діалектами через посередництво усного літературного мовлення, яке відображає особливості загальномовної норми в її географічній проекції.

Наприклад, активні процеси, що відбуваються в усному літературному мовленні, свідчать про розвиток, певні тенденції до зміни фонетичних, лексичних, граматичних норм української мови⁸. Серед характерних явищ усного літературного мовлення дослідники називають зміни у вимові приголосних, зумовлені впливом орфографії, а також підтримувані відповідною діалектною вимовою⁹. До них, зокрема, належить вимова **г** як фрикативного **г** в сучасній українській мові, вимова африкат **ж, љ** як сполучення звуків **д + ж, д + з**, непослідовне пом'якшення передньоязикових приголосних перед м'якими приголосними, так само як і непослідовна м'яка вимова передньоязикових перед **і**, що походить з етимологічних **о, ы, ъ** тощо.

Найпомітніші в системі літературної мови залишки діалектної вимови, яка тримається здебільшого постійно у представників певного діалекту, навіть коли вони давно не відчують на собі безпосереднього впливу діалектного середовища. Наприклад, представників північного наріччя української мови з властивим йому виразним «аканням» завжди можна відрізнити в колі людей, які володіють літературною мовою.

Для представників південно-західного наріччя характерне на відміну від сучасної літературної норми послідовне оглушення дзвінких приголосних у кінці слів і складів.

Літературне мовлення характеризується, зокрема, наближенням **е** до **и** та **и** до **е** в ненаголошених позиціях; на відміну від нього вимова, властива південно-західному наріччю, пов'язана з послідовним переходом **е в и в** будь-якій — наголошеній чи ненаголошеній — позиції. Легко пізнати також представників південно-східного наріччя за м'якою, палаталізованою вимовою шиплячих.

Названі кілька ознак діалектної вимови характерні звичайно і для людей, що розмовляють літературною мовою. Деякі особливості діалектного мовлення впливають на ті

⁶ Див.: В. Havránek, *Teorie spisovného jazyka*, «Naše řeč», 1969, № 2-3.

⁷ V. Mathesius, *O požadavku stability ve spisovném jazyce*, у кн. V. Mathesius, *Čeština á obecný jazykozpyt*, Praha, 1947, стор. 415—419.

⁸ Див.: зб. «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», К., 1965.

⁹ Пор.: «Тільки ті діалектні особливості, які підтримують загальні тенденції літературної вимови, могли б у ній одержати стійке поширення. Але в цьому разі дані особливості вже не можуть вважатися зовнішнім (власне діалектним) «додатком», доважком до літературної мови — діалектний вплив тільки підтримує деякі нові явища, які зумовлені розвитком самої літературної мови». — «Фонетика современного русского литературного языка», М., 1968, стор. 19.

тенденції, які помітні в розвитку сучасної літературної вимови¹⁰. Очевидно, фонетична система літературної мови поряд із впливом орфографії зазнає найвиразнішої дії діалектного мовлення. Сюди належать так само і зміни в системі наголошування окремих семантично-граматичних класів слів. Можна відзначити досить виразний вплив на сучасне усне літературне мовлення діалектного наголошування типу *веземо, несемо, везете, несете*, властивого південно-західному наріччю. Поширення цих форм підтримується, очевидно, і тенденцією українського наголосу пересуватись у багатоскладових словах на середину слова, хоч зміни в наголошенні інших граматичних класів слів свідчать і про протилежну тенденцію, пор. літературнонормативні *пізнання, заслання* і широко вживані *пізнання, заслання* тощо.

На зміну сучасних орфоепічних норм впливає значна міграція населення — соціальні фактори мовного розвитку. Вони зумовлюють також найбільший, найвідчутніший вплив і на лексичні системи сучасних діалектів, говірок. Говірка перестала бути монолітною, увібравши в себе лексичні елементи з інших діалектів, зазнавши на собі значного впливу літературної мови. Звичайно, розвиток діалектної системи на всіх її рівнях не можна уявляти спрощено, як відмирання специфічних діалектних ознак і заступання їх новими, літературними. Цей складний процес, що відбувається в сучасних діалектах, І. І. Ковалик вдало назвав олітературненням діалекту, яке треба кваліфікувати не як нормалізацію говірки, а як процес перенормалізації¹¹. Крім олітературнення, треба відзначити й народження нових діалектних особливостей.

Звичайно, діалектними їх можна назвати тільки умовно, бо йдеться швидше про виникнення на діалектному ґрунті нових розмовних просторічних варіантів, що з'являються внаслідок неправильного засвоєння літературних норм. Пор. поширення вислову *автобус* замість *автобус*.

Інтенсивність процесів діалектних змін на кожному рівні мови виявляється по-різному. Найчутливіша до змін лексика, тісно пов'язана з виникненням нових понять, появою нових, невідомих раніше реалій. У сфері лексики постійно відбуваються і діють дві тенденції — перехід у розряд історизмів назв реалій, що вийшли з ужитку, і збагачення мови словами, які називають нові реалії.

Навряд чи хто з мешканців сучасного села, зокрема з представників молодшого покоління, зможе назвати всі частини плуга так, як вони описані в «Словарі української мови» Б. Грінченка. Лесі Українці мати показувала курну хату, що збереглася на Волині, а сучасним міським дітям треба вже показувати піч, лежанку, грубу, бо вони їх уявляють тільки за малюнками.

Виходять з ужитку предмети навколишнього побуту — зникають і назви. В цьому плані не можна, звичайно, говорити про взаємодію діалектної і літературної лексики, тому що визначальними тут є реалії, а не лексичні форми.

Правда, мовна практика дає приклади застосування назв неіснуючих реалій до нових понять. Наприклад, як факт колишнього побуту перейшли в розряд історичної лексики слова *колиба, корчма*, але в сучасній мові вони почали нове життя як назви нових явищ, елементів сучасного побуту (назви стилізованих ресторанів, місць відпочинку тощо).

Деякі групи лексики в місцевих говорах багатше і виразніше диференційовані порівняно з відповідними семантичними системами літературної мови. Пор., наприклад, назви спорідненості й свояцтва в українських говірках. Навряд чи розвиток сучасних родинних стосунків викличе відновлення в літературній мові активного фонду цієї лексики.

Зовсім іншу долю в літературному мовленні можуть мати емоційно-забарвлені одиниці

¹⁰ Привертає до себе увагу цікаве дослідження фонетичних особливостей сучасної російської літературної мови, виконане на великому фактичному матеріалі з використанням анкетних даних, соціологічних характеристик тощо. Це дослідження має на меті показати динаміку змін у сучасній орфоепічній нормі російської літературної мови. Пор. «Фонетика современного русского литературного языка», М., 1968.

¹¹ Див.: зб. «Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення», розділ «Процес олітературнення мови Львівщини», К., 1965.

діалектних синонімічних рядів типу *вигулькнутися, постоювати, наджигуритися, прилюбляти* тощо. Вони, здебільшого, не втрачаючи діалектної основи, мають здатність утворювати синонімічні ряди на літературному ґрунті; в цих рядах один або кілька синонімів — літературні, інші — діалектні. Розвиваючи додаткові стилістичні відтінки, такі синоніми, що ввійшли з діалектного джерела, можуть набувати літературної нормативності. В них завжди експресивніше виражається та чи інша ознака, і це сприяє входженню діалектної лексики в літературне мовлення.

«Проникнення діалектної лексики в літературну мову вважається одним із джерел розвитку синонімії, при цьому далеко не завжди розрізняються справжні синоніми і т. зв. абсолютні синоніми, або дублети, що виникають через проникнення в літературну мову діалектних слів»¹². Дублети, що проникають у літературну мову, можуть мати діалектне і розмовне, просторічне походження. Від розмовних, просторічних дублетів літературна мова з часом звільняється, а діалектні дублети, усталюючись у різних сферах функціонування, можуть набувати стилістичних відтінків. Звичайно, вони не відповідають критерію комунікативної доцільності¹³, проте розвивають естетичну функцію мови, яка найповніше розкривається в художньому мовленні. Вживання діалектизмів у художній літературі безпосередньо пов'язане з важливим теоретичним питанням про місце діалектних елементів у стилістичній системі сучасної літературної мови. Майже в кожному нормативному словнику сучасної мови відображені більшою чи меншою мірою діалектизми або обласні слова. Обмежувальні ремарки біля слова «обласне», «розмовне» тощо вказують на сферу його поширення і на те, що відповідне слово перебуває на межі літературної норми. Проте ця межа, по-перше, досить рухлива (про що, зокрема, свідчить зміна позначок біля слів від одного словника до другого), а по-друге, позначення не охоплюють всієї багатогранності зв'язків між діалектом і літературною нормою. Залежно від періодів історичного розвитку літературної мови характер цих зв'язків змінюється. Тобто, для мови української класичної літератури XIX — початку XX ст. співвідношення діалектних і загальномовних форм мало один характер, а для сучасної художньої літератури воно має зовсім інший характер. Коли в художній літературі виступали як однаково можливі, звичайні кілька діалектних варіантів, притаманних одному чи кільком діалектам, то, очевидно, тут важко говорити про стилістичну функцію діалектизмів.

Останні вживалися у своїй прямій номінативній функції, на відміну від тих діалектизмів, які в сучасному художньому стилі відіграють роль стилістичних засобів, протиставлених відповідним літературним синонімам. Діалектизми як стилістичні засоби здебільшого позначені відтінком зниженого розмовного стилю. Варіанти діалектної морфологічної будови слова, синтаксичних конструкцій можуть набувати в писемно-літературній практиці видатних художників слова забарвлення поетичного високого стилю, так само як відповідні конструкції у народнопоетичній творчості, у фольклорному мовленні. Наприклад, багато варіантів з діалектного джерела трапляється в мовній творчості Т. Шевченка, Лесі Українки. З погляду сучасної літературної мови деякі з цих діалектних варіантів сприймаються як ознака поетичного стилю.

Від усталених літературнонормативних одиниць діалектизми відрізняються наявністю можливих фонетичних, фонетико-морфологічних та ін. варіантів¹⁴. Наприклад, у діалектному мовленні наявні такі варіанти одного слова: *корсетка, карсетка, керсетка*. Пор. так само *обрус, убрус, обрусок*.

Власне, як відповідники літературних слів і форм (а не як назви не знаних у літературній мові реалій) діалектизми мають стилістичне значення і виявляють потенціальну здатність

¹² Л. И. Баранникова, К вопросу о диалектной синонимии, зб. «Вопросы стилистики», Саратов, 1962, стор. 102.

¹³ Пор. «Критерій комунікативної доцільності передбачає такий вибір оптимальних мовних засобів, які б відповідали різним видам мовної діяльності». — В. Г. Костомаров, А. А. Леонтьев, Некоторые теоретические вопросы культуры речи, «ВЯ», 1966, № 5, стор. 104.

¹⁴ Пор. «В говорах менше виявлена тенденція до уникнення варіантних форм, ніж у літературній мові, яка закріплює в основному лише ті паралелізми, що зв'язуються з певними семантичними чи стилістичними відтінками». — «Українська діалектна морфологія», К., 1969, стор. 193.

збільшувати синонімічні ряди відповідних понять.

З певною стилістичною метою можуть використовуватися в літературному мовленні не тільки лексичні, а й фонетичні, синтаксичні, морфологічні варіанти. Важливо визначити межі їхнього вжитку в різних функціональних стилях літературної мови¹⁵.

Ознакою розвинених літературних мов є закріплені відповідними словниками й граматиками правила вживання слів, форм, конструкцій у різних стилях мовлення. Ці правила свідчать про рівень кодифікації¹⁶ літературної мови, про рівень сучасної норми, її конкретно-історичний характер.

Сучасний художній стиль допускає вживання із стилістичною метою діалектизмів. Деякі письменники, залюблені в скарби діалектного живого мовлення, бачать у кожному слові поезію, протиставляють багату внутрішню форму діалектних слів, конструкцій, їх емоційність «сухим», «канцелярським» висловам¹⁷. Захоплюючись відтворенням діалектних форм, слів, ці письменники відстоюють існування регіональних мовних практик, за якими зникає єдність літературного мовлення.

Єдину мовно-літературну українську практику відстоювали І. Франко, І. Нечуй-Левицький, А. Кримський, активно виступаючи в тогочасній пресі з обговоренням характеру і дальшого розвитку української літературної мови¹⁸.

У дискусійних статтях тоді часто лунав заклик «Писати так, як говорить народ! Творити нові слова, орієнтуючись на народні форми». Зайве доводити, що ці гасла втратили свою актуальність для сучасної літературної мови. Змінилася не тільки соціальна, суспільна природа народної (діалектної, розмовної) мови, а й її психологічна основа: представники різних мовних територій, здобуваючи освіту, опановуючи норми літературної мови, намагаються позбутися діалектних ознак мовлення, їм допомагають усталені традиції кодифікованої літературної мови.

Яке ж місце у сучасній літературній мові, в усіх її стилях відводиться діалектизмам? На це питання має бути тільки конкретна відповідь, коли йдеться про вживання того чи іншого слова, тієї чи іншої форми, яка може збільшити варіантність літературної норми. Саме про конкретні діалектні слова писав І. Верхратський, рецензуючи ранні поетичні твори Лесі Українки, про слова і форми йшлося в дискусійних статтях І. Нечуя-Левицького, А. Кримського та ін.

Активізація провінціалізмів, діалектизмів — явище не нове в історії української, а також російської мов. Варто порівняти висловлення А. Ю. Кримського із статті «Як розвивалася російська літературна мова...»:

«Зазначити треба, що Жовтнева революція 1917 р., яка покликала пролетаріат до широкої освіти та участі в письменстві, збагатила літературну російську мову неабияким числом дуже вдалих слів, зачерпнених з російсько-пролетарського побуту. Заразом, одначе, дехто з нових радянських письменників зачав заводити до літератури малорозбірні провінціалізми або попросту став писати явно неправильною (проти встановленої норми) російською мовою»¹⁹.

Загальний процес демократизації мовних норм був характерний і для української літературної мови першого десятиріччя після Жовтневої революції²⁰. Очевидно, час від часу виникають протилежні тенденції в оцінці і виборі шляхів розвитку літературної мови. А

¹⁵ Пор.: «Одним із найактуальніших завдань сучасної діалектології і культури мовлення повинна бути розробка шкали-характеристики або таблиці діалектних ознак, яка відображає ступінь допущеності чи недопущеності їх у літературній мові». — Т . С . К о г о т к о в а, Літературний язык и диалекты, зб. «Актуальные проблемы культуры речи», М., 1971, стор. 128—129.

¹⁶ А. Jedlička, K problému normy a kodifikace spisovné češtiny (oblastní varianty ve spisovné normě), «SaS», XXIV, 1, 1963; В. М. Русановский, Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка, «ВЯ», 1970, № 4, стор. 65.

¹⁷ Пор. виступ письменника Вадима Очеретіна на сторінках ж. «Русская речь», 1971, № 1, стор. 142—144.

¹⁸ М. А. Жовтобрюх, Мова української періодичної преси, К., 1970, стор. 19—45.

¹⁹ Див.: «Мовознавство», 1969, № 1.

²⁰ Пор.: «Курс історії української літературної мови» за ред. акад. І. К. Білодіда, К., 1961, т. II.

оскільки остання є продуктом свідомого регулювання принципів відбору мовних засобів, то прогнози щодо сучасної мовно-літературної практики слід будувати на об'єктивних наукових даних, якомога абстрагуючись від суб'єктивних оцінок, ґрунтуючи свої висновки не на емоціях, а на матеріалах фронтального соціально-психологічного аналізу мови.

Такий аналіз у плані взаємодії літературної мови і діалектів ще чекає на своїх дослідників.